

Nərimanoğlu Hacı

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun sektor müdiri,
Bakı şəhəri. e-mail: haci_narimanoglu@mail.ru.

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ (1918-1920)

- Açar sözlər:** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Zəngəzurda soyqırım, Zəngəzurda demografik dəyişikliklər.
- Key words:** The Azerbaijan People's Republic, genocide in Zangazur, demographic changes in Zangazur.
- Ключевые слова:** Азербайджанская Народная Республика, геноцид в Зангезуре, демографические изменения в Зангезуре.

Azərbaycanın tarixi Zəngəzur bölgəsinin ərazisi indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisyan, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını əhatə edib, sahəsi 7.892 kv. km olub (16).

Bu bölgə çar Rusiyasının işğalına qədər Qarabağ xanlığının, çar Rusiyasının 1820-ci illərdə Qafqazı işğalından sonra Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qəzalarından biri idi (1, s.54-58). 28 may 1918-ci ildə AXC qurulandan 3 ay sonra 1918-ci il sentyabrın 4-də Andranik Ozanyan komandanlığı altında 10 minlik erməni nizami qoşunları Türkiyədən Naxçıvana, oradan Zəngəzura soxularaq azərbaycanlıların qətlamlarına başladı. Xatırladaq ki, Andranik Toros Ozanyan (Antranig Paşa Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան, 25 Şubat 1865 - 31 Ağustos 1927), Osmanlı erməni, terrorbaşı, rus ordusunda erməni könüllü birliklərinin komandanı, erməni inqilabi federasiyası – daşnak partiyasının üzvü idi, Osmanlıya qarşı savaflarda müttəfiqlərlə mühüm yardımlardan dolayı Fransa Prezidenti Raymond Poincare tərəfindən "Légion d'Honneur" medalı ilə təltif edilmişdi (19).

AXC Parlamentinin qərarı ilə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) topladığı 36 cildlik istintaq materiallarında (3500 səhifəlik) 80 səhifə erməni çetələrinin Zəngəzurda törətdikləri qətlamları əks etdirir. Bu sənədlərdə Zəngəzurda dağıdılmış və məhv edilmiş 115 kəndin adı göstərilib, ən azı 7729 müsəlmanın öldürüldüyü (3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq), 2339 nəfərin isə (1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq) yaralandığı təsdiq edilib (2).

Müdafisiz qalmış, var-yoxunu, ev-eşiyini, yurd-yuvasını, doğma-özvlərini itirmiş silahsız dinc əhalinin 50 minə qonşu qəzalarda sığınacaq tapıb. FTK-nın rus millətindən olan hüquqşünas üzvləri Mixaylov və Klinevskinin məruzələrində ermənilərin törətdiyi 20 cinayət faktı müfəssəl təsvir edib, onlar gördükləri mənzərələrin aqlasığmaz, dəhşətli olduğunu yazıblar (2).

Ermənilərin 1918-ci ilin iyununda Vağudi kəndinə hücumu zamanı 400 müsəlman məscidə sığınmışdı, ermənilər məscidin qapısını kəsərək, əvvəlcə içəriyə əl qumbaraları atmış, sonra isə məscidi insanlarla birgə yandırmışdılar. Sağ qalan qadınlara təcavüz etmiş, sakinlərin bütün əmlakını, mal-qarasını çapıb-talamış, 250 kişi, 100 qadın, 100 uşaq öldürmüş, 90 ev və tikilini tam yandırmış, 60-nı dağıtmışdı. Kəndin gözəl qızları erməni əlinə keçməmək üçün bir-birini öldürmüşdülər (2).

Qəzanın ən böyük azərbaycanlı kəndi 380 evlik Şəkiddə erməni çəlladları 140 kişi, 160 qadın, 200 uşaq - cəmi 500 nəfəri qətl etmiş, 80 kişi, 56 qadın, 10 uşaq isə yaralı vəziyyətdə qaçıb canlarını qurtara bilmişlər (8, s.265).

Andronikin başçılığı ilə erməni quldurları Zəngəzur qəzasının Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Anqlı, Şukər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılçiq, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur, Çullu, Bağırbəyli, Müsəlmanlar, Qatar və digər kəndlərini dağıdaraq 500 nəfəri də qətl etmişdi (3, v.5).

Müxtəlif qaynaqlarda verilmiş eyni məzmunlu bilgilərə, şahidlərin görüş yazdıqlarına görə, 1919-cu il noyabrın 19-da qaniçən erməni başkəşənlərindən biri – Hamazasp 40 süvari və 200 piyada əsgərlə Oxçu kəndinə gələrək onu mühasirəyə almışdı. Kənd əhalisi onları düz-çörəklə qarşılamış, yemək vermişdi. Hamazasp çörəyə əl basaraq, müsəlmanların məsciddə Ermənistan hökumətinə əs-

daqətlə xidmət edəcəklərinə and içəcəkləri təqdirdə ermənilərin onlara yaxşı münasibət göstərəcəklərinə söz vermişdi. Məscidə toplaşan kişilərə qəflətən hücum edən erməni quldurlar onların əksəriyyətini qətlə yetirmiş, sağ qalmış və yaralanmış müsəlmanları süngülərlə dəlik-deşik etmişdilər. Bütün bunların şahidi olmuş Allahverdi adlı birinə ermənilər bu dəhşətli mənzərəni göstərərək bildirərkən onu sağ buraxmışdılar ki, o, qonşu müsəlman kəndlərinə gedib erməni hakimiyyətini tanımayan müsəlmanlara onları da belə tale gözlədiyini söyləsin. Sonra isə vəhşilər bütün uşaqları və qadınları bir yerə yığıb, onların başına, sənəddə göstərilirdiyi kimi, hətta, vəhşi xalqların tarixində belə görünməmiş müsibətlər gətirmişdilər. Kəndin böyükdən kiçiyə 1400 sakini qılıncdan keçirilmiş, gülləsiz öldürülmüşdü. Yalnız 12-13 nəfər kəndi əvvəlcədən tərkdiklərinə görə labüd qətləmədən xilas olmuşdu. Pakizə adlı qadın ürək sarsıdan vəhşiliklərin təsiri altında əsəb sarsıntısı keçirmiş, ələ keçirdiyi xəncərlə gözəl qadınların sifətini kəsinib doğramağa, öldürməyə başlamışdı ki, onlar erməni vəhşilərinin əlinə salamat keçməsinlər. Şəhrəbanu adlı qadın erməni əsgərlərin diri-diri təndirə atdıqları uşaqlarını xilas etmək üçün özünü təndirə atmış və körpə balaları ilə birgə diri-diri yanmışdı (4). Ermənilər qonşu Pirdavdan, Şabadın və Atqız kəndlərinin əhalisini kütləvi şəkildə qırıaraq, bu kəndləri də yandırmışdılar. Şabadından yalnız 8 kişi və 7 qadın xilas olmuşdu. Atqız kəndinin əhalisi erməni hücumlarından xəbər tutaraq qaçmağa nail olsa da, Ordubad kəndinə çatanadək 167 uşaq və qadın yolda saxta, boranda donub ölmüşdü. Bu kəndlərin 4000 nəfərlik əhalisindən yalnız 262-si sağ qalmışdı (4, v.19-21).

AXC-nin xarici işlər naziri F.X.Xoyski Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramında göstərirdi ki, bir neçə gün əvvəl Tiflisdə iki hökumət arasında sülh müqaviləsi imzalanmasına baxmayaraq, erməni hərbiçiləri Oxçu kəndinin silah tutmağı bacaran kişilərini sülh yaratmaq bəhanəsi ilə karvansaraya dəvət etmiş, onların hamısı əvvəlcədən yerləşdirilmiş dinamitlərlə partladılaraq öldürülmüşdür. Qocalar, uşaqlar və qadınlar isə məsciddə doğranmışdılar (4, s.20).

Tanınmış erməni tarixçisi T.Haçıkoğlyan erməni xalqının törətdikləri vəhşilikləri belə təsvir edirdi: «Şərəfsiz daşnak «cümhuriyyətinin qısa dövründə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə aparılan döyüşlərdə daşnakların qanlı əlləri ilə minlərlə türkü məhv etdikləri, kəndlərini yandıraraq külə çevirdikləri Zəngəzur, Şərur, Dərələyəz, Megri, Ağbaba, Zəngibasar, Böyük Vedidəki türk kəndlərində yaşayan vəhşiliklər, qətlamlar, soyğunçuluqlar hələ də yaddaşlardan silinməyib... Əsgərlərdə yaltaqlıq, keyfiyyətsizlik, çalib-çapmaq, başqasının hesabına yaşama, günahsız və çarəsiz insanları öldürmə psixologiyası kök atmışdır» (9, s.4-6).

Xatırladaq ki, 1805-ci ildə çar Rusiyasının Qafqazı istilasına qədər Zəngəzur bölgəsinin də daxil olduğu Qarabağda ermənilər əhalinin yüzdə birini təşkil edirdi (18) Rus işğalından sonra indiki İran və Türkiyə torpaqlarından ermənilərin Qarabağa köçürülməsinə bilavasitə cavablaşan rus məmurları Şavrov, Qlinka, Qriboyedovun tərtib etdikləri çoxsaylı sənədlərə, eləcə də erməni salnaməçiləri A-do (əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan-H.A), S.Zavaryan, İ.Alibəqov və b. yazdıqlarına görə, 1823-cü ildən başlayaraq Qarabağ əyalətinə 1 milyon 300 min erməni köçürülmüş, onların bir qismi də Zəngəzurdə yerləşdirilmişdi. Bununla da bölgədə köklü demoqrafik dəyişikliklərin, həm də faciələrin əsası qoyulmuşdu. Erməni köçləri bütün XIX əsr boyu davam etmişdi. 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarının məlumatlarına görə Zəngəzur qəzasının 168 kəndindən artıq 42 kəndi sırf erməni, 1 kənd rus, 5 kənd isə erməni və müsəlmanların qarışığı yaşadığı kəndlər idi (14, s.235).

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzadə alınmış 10828 həyətdə birləşmiş 70015 nəfər əhalinin artıq 36%-ni ermənilər, 63%-ni isə müsəlmanlar təşkil edirdilər. 1886-cı il aile siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında əhalinin 53,3 faizini müsəlmanlar, 46, 3 faizini ermənilər təşkil edirdi. Qəzadakı 326 kəndin 81-də ermənilər yaşayırdı. Rus etnoqraf S. Zelinskiyə görə, 1886-cı ildə qəzadə olan 161 dövlət kəndindən 111-i müsəlman, 49-u erməni kəndi idi. Əhalinin 38 712-i müsəlman, 30 850-i erməni idi. 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddə 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdır (14, s.235-236).

Zəngəzur qəzasının və qanlı qırğınlardan sonrakı milli, etno-demoqrafik təkamülünə dair aparıldığı tədqiqatında rusiyalı tədqiqatçı N.Q.Volkova etibarlı mənbələrə istinadla yazırdı: «1897-ci ildə 137, 9 min əhalinin 71,2 mini (51,7%) azərbaycanlılar, 63,6 mini (46,2%) ermənilər, 1,8 mini (1,3%) kürdlər olmuşdur. 1922-ci ilin siyahıya alınmasına görə, Zəngəzurdə cəmi 65, 5 min nəfər yaşayırdı ki, bunun da 56,9 mini (89,5%) erməni, cəmi 6,5 mini (10,2%) azərbaycanlı idi» (22, s.13).

1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında müsəlmanlar 123085 nəfər (55,5%), ermənilər isə 99257-44,3 5% təşkil edirdi. 1926-cı il siyahıyaalma göstəricilərinə görə müsəlmanların sayı təxminən 2,5 dəfə azalmış, qanlı qırğın və deportasiyadan sonra doğma evlərinə yalnız 5 min adam geri dönmüşdü (5, s.18-19).

Çar Rusiyası dövründə düşünülmüş şəkildə müsəlman əhali orduya çağırılmış, hərbi xidmətə aparılmış, onlara silah-sursat saxlamaq qadağan edilirdi. Əksinə, erməni əhalisi üçün gen-böl şərait yaradılırdı. Həm də bu səbəbdən çar Rusiyasının, ingilis, fransızların fəal hərbi-siyasi yardımı, himayəsi altında erməni cəteləri 1918-ci ildə Bakı, Naxçıvan, Quba, Şamaxı, Zəngəzur və digər bölgələrdə 100 mindən çox dinc əhalini qətlə yetirə bilmişdi (17).

I Cahan savaşında böyük güclərin ermənilərə xəyanatları müqabilində Osmanlı torpaqlarında vəd etdikləri müstəqil dövlət yaratma planları Türkün Qurtuluş Zəfəri ilə boşa çıxdı, həmin plan Qafqaza-müsəlman türklərin yaşadığı Azərbaycan ərazilərinə keçirildi. Osmanlıya qarşı sonuncu səlib yürüşləri boşa çıxdanda, bu xristian güclər ssenarini dəyişərək, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Zəngəzur də daxil olmaqla, bu torpaqlarda yaşayan türkləri ucdantutma qırıb təmizləyib «Böyük Ermənistan», müstəqil dövlət yaratmaları üçün ermənilərə hər cür hərbi-siyasi dəstək verdi. Yalnız Nuru paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun hərbi yardımını bu erməni planlarının gerçəkləşməsinə puça çıxardı (15, s.112).

Rusiyanın bu dəfə «qırmızı» libasda kommunist, bolşevik qiyafəsində Qafqazı işğal ilə Azərbaycanın, həm də Zəngəzurun növbəti faciələri başlandı. AXC ləğv edildi, milli düşüncəli insanların qətləmləri, sürgünləri başlandı, tarixi türk müsəlman torpaqları erməni və gürcülərə paylandı, nəticədə AXC 1918-ci ildəki 113,9 min kv. km-ni əhatə edən torpaqları cəmi 2 il sonra 86,6 min kv. km-ə qədər azaldı (13).

I Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin, ardınca Türkiyənin düşər olduğu ağır durum qardaş ölkəyə Azərbaycan davasını sonacən sürdürməyə imkan vermədi. 11 may - 4 iyun 1918-ci il tarix-

lərində keçirilən Batum konfransında Osmanlı və Zaqafqaziya seymii arasında aparılan danışıqların gedişində Türkiyə nümayəndə heyətinə başçılıq edən Dövlət Şurasının sədri və Ədliyyə naziri Xəlil bəy Mentəş və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq imkanı yaradılmasının vacibliyini, Azərbaycanın ermənilərə müəyyən qədər ərazi güzəştə getməli olduğunu bildirdilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan ızaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri biryönlü nizamə salınacaq, həm də «erməni məsələsi» ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq təzyiqlərə son qoyulacaqdır. Sədrəzəm Tolət paşa və hərbi nazir Ənvər paşa isə Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə «çibani kökündən təmizləmək» tərəfdarı idilər. Bu mümkün olmadıqda «Ermənistanın çox zəif və yaşaya bilməyəcək bir dövlət şəklində təşəkkül etməsini», «kiçik bir erməni kantonunun» yaradılmasını təklif edirdilər. Lakin, Tolət paşa və Ənvər paşanın bu təklifləri, hətta, AXC rəhbərləri tərəfindən də müdafiə olunmadı. Batum danışıqlarını AXC tərəfindən aparən M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə də ümid edirdilər ki, ərazi güzəştləri müqabilində, yəni ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına «kiçik bir kanton» yaradılacağı halda, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlarını dayandıracıqlar və bir daha ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyəcəklər. Azərbaycan tərəfi güman edirdi ki, bu addım, həm də, böyük dövlətlər tərəfindən AXC-ni tanımağa kömək edəcəkdir. Lakin onların erməni məkrinə aldandıqları əz müddət sonra özünü göstərdi, ermənilər azərbaycanlıların soyqırımını, deportasiyasını daha amansızlıqla davam etdirdi (11).

Xosrov bəy həmin günlərdə AXC Parlamenti və Hökumətinə müraciət edərək, ısrarla AXC-nin hərbi hissələrinin təxirə salınmadan Zəngəzura yeridilməsinə icazə və kömək istəyir, İrəvan sərhəd bölgələrində dayanmış 600 nəfərlik top-tüfəngli hərblərin bir qisminin onun səncəməna göndərilməsinə rica edirdi, erməni silahlı qüvvələrinin Laçında ağır itkilərə məruz qalmasından sonra bir daha özlərinə gələ bilmələrinə imkan verməmək üçün bunun vacibliyini əsaslandırır və İrəvandan Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə yönəlmə, uzağa hesablanan hərbi yürüşlərinin qarşısını alınmalı olduğunu yazır, təhlükə barədə döna-döna xəbərdarlıq edirdi: «...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik, Azərbaycanda hərc-mərclik yaranacaq» deyirdi. O, ingilislərin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanan müqavilələrin ermənilərin xeyrinə olduğunu, bununla vaxt qazandıqlarını, imkan düşdükcə öz bəd əməllərini davam etdirəcəklərini, AXC hərbi dəstələrinin Şuşa və Laçından çıxarılmasının yolverilməz olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyinə dair sənədlər, sübutlar, müraciətlər göndərirdi (20). Xosrov bəyin «Qarabağda ingilislərin siyasəti ilə bağlı yaranmış vəziyyət və onun aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər» məruzəsi 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrin mahiyyətini anlamaq, AXC Hökumət və Parlamentinin mövqeyini dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətli idi. Çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq durum üzündən AXC iqtidarı heç də həmişə lazımı tədbirlər görə bilmirdi. Xosrov bəyin aşağıdakı tələblərinin və müşahidələrinə nə qədər düzgün olduğunu zaman göstərdi, onun bu tələbləri, mövqeyi qəti idi, vətəninə, millətinə, dövlətinə sevin bir hərbcinin siyasi iradəsinin həyat, mücadilə əməli idi, yeganə doğru yol idi: 1. Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina edilməlidir; 2. İngilislər Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində bizə yalnız maneçilik yaradırlar; 3. Məcburi tədbirlər görülmədikcə ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayacaqlar; 4. Bu problem həllini tapmadıqca əhali hökumətin gücsüz olduğu inanacaqdır. Bu isə həmin bölgələrdən əlimizi üzümək deməkdir. Cəsur hərbcii və cəsarətli siyasətçi olan Xosrov bəy problemin həllinin aşağıdakı yollarını da göstərirdi: 1. Təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, ermənilərin İrəvandan Zəngəzura, Azərbaycandan digər bölgələrinə hərəkətinin qarşısını almaq; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq; 3. Bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək, ultimatum dövründə onlarla hor cür danışıqları kosmaq, ultimatum bitdiyiəndə dərhal hərbi əməliyyatlara başlamaq və bütün məsuliyyəti erməni başçıların üzərinə qoymaq (20).

AXC hökuməti, nəhayət ki, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Zəngəzura qoşun hissələrinin göndərilməsinə qərara aldı. Bu məqsədlə hərbi nazirlik 1919-cu il oktyabr ayının 30-da xüsusi Zəngəzur dəstəsi yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor

Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstə oktyabrın 30-da Xankəndindən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən dəstələr Dığ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Dığın erməni silahlı qüvvələrindən təmizlənməsi həm Qarabağa aparın strateji yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Sultan bəy Sultanovun (Xosrov bəy Sultanovun qardaşı-H.A) rəhbərliyi ilə yerli partizanlar AXC qüvvələrinin ön sıralarında xüsusi cəsarətlə yol açırdı. Dığ istiqamətində aparılan döyüşlər Azərbaycan qoşun hissələrinin qələbəsi ilə başlasa da, onu əldə saxlamaq mümkün olmadı (16).

Zəngəzurdan seçilmiş deputat Cəlil Sultanov Bakıya çoxsaylı teleqramlarından birində ürək ağrısı ilə yazırdı: «Hələk olmuş Zəngəzur müsəlmanları sizə cansağlığı diləyirlər. Zəngəzurlular nə qədər ağlasalar da, onların iniltisi cavabsız qaldı, heç kəs onların köməyinə gəlmədi. Qadınların döşləri kəsilib, uşaqların başları kəsilib, bədənləri qan içindədir. Ermənilərin əllərinə düşən gözəl qızlar zorlanır. Zəngəzurdakı düşməne müdafiə üçün kişilər həddindən artıq azdır və onların kənardan köməyə bütün ümidlərini itiriblər». Onun 1919-cu il yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanlandığı teleqramdakı: «Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin» sözlərinin hansı ümidsizlik, xəyal qırılığı, qüssə, kədərli yazıldığını anlamaq çətin deyil (20). Üzeyir bəy Hacıbəylinin redaktoru olduğu Parlament qəzeti "Azərbaycan" in az qala hər nömrəsində Zəngəzur qırğınları barədə məlumat verilir, Hökumətin səyriç münasibəti tənqid olunurdu (20).

Xosrov bəy Sultanovun, Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcətın, deputatların onlarla teleqram, məktublarına baxmayaraq, AXC rəhbərləri Zəngəzurun əldə saxlanması, günahsız vətəndaşların soyqırımının ən azı miqyasının azaldılması üçün lazımı siyasi iradə, cəsarət, qətiyyət göstərmədi, dövlətin hərbi potensialından lazımcına istifadə etmədi, Zəngəzurun qərb hissəsi qanıqan erməni terror başçıları Dro, Njdenin "daşnak hökuməti"nin əlində qaldı, bölgə müsəlman türk əhalidən tamamilə təmizləndi. Zəngəzurun ermənilərə bağışlanması üçün bolşevik Rusiyası və Azərbaycan kommunistlərinə əlavə fürsət verilmiş oldu. Halbuki, Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə canlı qüvvə cəhətdən Ermənistanın zəif deyildi, əksinə canlı qüvvə cəhətdən üstünlüklərə malik idi (21).

1920-ci il 10 avqustda Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini Ermənistanla vermək barədə qərar çıxardı, Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında "mübahisəli ərazilər" elan olundu. Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. Qərarda Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi – əhalisinin guya kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölündü. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Azərbaycan SSR tərkibində qaldı, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistanla verildi (10).

1992-1993-cü illərdə isə yenə də Rusiya və digər dövlətlərin xristian təəssübkeşliyi, fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə oğuz türklərinin tarixi torpağı olmuş Zəngəzur qəzası tamamilə işğal edilmiş azərbaycanlılardan təmizləndi və Zəngəzurun Ermənistan Respublikasının nəzarətinə keçməsi ssenarisi tamamlanmış oldu (12). 25 ildir ki, Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış ərazisinə daxil olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və bu vilayətə heç bir aidiyyəti olmayan və olmayan 7 Azərbaycan rayonu, o cümlədən Zəngəzurun bölgəsinin Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları da işğal altındadır, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və digər ətraf rayonlarından çıxarılmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi barədə qərarları icrasız qalmışdı (7).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası, Bakı, 2014.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 100, siyahı 2, iş 791.
3. ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 88.
4. ARDA, fond 894, siyahı 10, iş 101.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 277, sənəd 2.
6. ARPIİSSA, fond 277, sənəd 2.
7. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda Qoşulmama Hərəkatının nazirlər konfransının açılış

- mərasimində nitqi/ <https://azertag.az/print/1149992>, 05.04.2018.
8. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə, II cild, I kitab. Gəncə quberniyasında soyqırımını 1917-1920-ci illər, Bakı, Çarşoğlu, 2011.
 9. Xaçıkoqlıyan T.Z. 10 let armyanskoy strelkovoy divizii, Tiflis, Polit. Upravleniye KKA, 1930.
 10. Nərimanoğlu H. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi böyük dövlətlərin və qonşu ölkələrin Qafqaz siyasətində // GEO Strategiya, № 02 (38) mart-aprel 2017.
 11. Nərimanoğlu H. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demografik nəticələri // European Journal of Humanities and Social Sciences, Vienna, 2017, №3.
 12. Nərimanoğlu H. Erməni xisləti // "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 2012, s.7
 13. Nərimanoğlu H. Tarix təkrar olunur, yaxud dəyişən nədir? // <http://www.qafqazinfo.az/siyaset-2/tarix-tckrar-olunur-yaxuddeyisen>. 03.04.2012.
 14. Nərimanoğlu H. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi və XIX əsrdə Zəngəzur bölgəsinin demografik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər // Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, №3, 2016.
 15. Nərimanoğlu H. TURAN Aşıqları. Bakı, 2012.
 16. <https://az.wikipedia.org/wiki/Zəngəzur>
 17. https://www.azerbaijans.com/content/1040_az.html Azərbaycan: milli-tarixi faciələri.
 18. <https://azertag.az/xeber/1139046>, "Xocalı şahidləri danışır" kitabının təqdimatı olub. 22.02.2018
 19. https://tr.wikipedia.org/wiki/Andranik_Ozanyan.
 20. [http://zengozur.com/index.php/component/content/article/4-xbrlr/xbrlr/6-mqallr//Nərimanoğlu H. Sultan bəy və Xosrov bəy Sultanov qardaşları](http://zengozur.com/index.php/component/content/article/4-xbrlr/xbrlr/6-mqallr//Nərimanoğlu_H._Sultan_bəy_və_Xosrov_bəy_Sultanov_qardaşları) //08.05.2017
 21. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Xalq_Cümhuriyyətinin_Millî_Ordu
 22. Volkova N.Q. Kafkazskiy etnoqraficheskiy sbornik, Moskva, 1969.

THE ZANGAZUR REGION DURING THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918-1920) Summary

The article is devoted to the history of the Zangazur region in the period of the Azerbaijan Democratic Republic. The events that took place during the period of 1918-1920 and the attitude of Parliament to these events were illuminated here.

ЗАНГАЗУРСКИЙ РЕГИОН В ГОДЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918-1920) Резюме

Статья посвящена истории Зангезурского региона в период Азербайджанской Демократической Республики. Здесь освещены события, произошедшие в период 1918-1920 гг. и отношение Парламента к этим событиям.